

INNA NEGRESCU-BABUȘ

Institutul de Filologie
(Chișinău)ASPECTE ALE SUBSTRATULUI
LINGVISTIC ROMÂNESC ÎN CONCEPȚIA
LUI B. P. HASDEU

Abstract. The present research is concerned with the problems aimed at the role of the Thraco-Dacian substratum in the formation of the Romanian language. Most languages have been influenced at some time or other by contacts, resulting in various transfer degrees of features from one to another. A substratum language is one that was used before a new language arrived and took it over. B. P. Hasdeu is the founder of such research in the Romanian linguistics. According to him the substratum is one of two elements of the „primary mixture”; for Romanian these are Latin and Thraco-Dacian.

Keyword: substratum, linguistic contact, language history, borrowing.

Substratul este unul dintre rezultatele amestecului de populație, al conviețuirii prelungite a două sau mai multe colectivități, dintre care una e băștinașă pe teritoriul devenit comun, iar cealaltă venită mai târziu în regiunea respectivă, prin cucerire sau prin dislocări de grupări umane. De cele mai multe ori, vorbitorii unei limbi anumite vin în contact cu vorbitorii altei limbi. Întrucât cerințele vieții implică nevoia de comunicare, e posibil ca limba străină să intre și ea în uz, apărând astfel bilingvismul, mai mult sau mai puțin extins, sau o situație diglosică. Această perioadă se soldează, în anumite cazuri, cu eliminarea uneia dintre limbi. Dacă limba eliminată aparține băștinașilor, aceasta formează *substratul* limbii care continuă să fie folosită.

Eliminarea nu se produce brusc, ci treptat, prin extinderea sferei de utilizare a uneia dintre limbi în detrimentul celeilalte.

Sistemul limbii care se extinde nu rămâne intact, nemodificat, ci acceptă o serie de elemente din limba înlocuită. De exemplu, locuitorii Daciei și-au părăsit limba maternă și au adoptat latina, imitând civilizația romană, superioară lor, care s-a extins pe un teritoriu dacic, preluând anumite fapte din limba utilizată altădată. Această influență asupra latinei, survenită din partea populației indigene, este una de tip special. Spre deosebire de influențele de mai târziu (slavă, maghiară, turcă), influența autohtonă participă la geneza limbii române, manifestându-se în toate compartimentele limbii.

Din păcate, limbile „substrat” sunt mai greu de cercetat din cauza lipsei surselor directe de cunoaștere (texte literare, inscripții etc.). Din materialul glotic moștenit de la daci, e de remarcat, în primul rând, lista cu numele unor plante a medicului Pedanos Dioscorides, care face parte dintr-un tratat de botanică medicinală. Lista înglobează 57 titluri de plante, care însă prezintă numeroase dificultăți de interpretare etimologică. Totuși vreo 10-15 nume ar putea fi explicate prin raportarea la albaneză.

În această ordine de idei, de cele mai multe ori, se recurge la o cunoaștere indirectă, cu ajutorul metodei comparativ-istorice, prin confruntarea cu albaneza. Desigur, rezultatele se rezumă de cele mai multe ori la supoziții decât la certitudini.

În ultimele două secole s-a scris relativ mult – mai ales în spațiul românesc, dar și în alte țări – despre elementele autohtone ale limbii române, fără însă a se fi ajuns la concluzii univoce. Lucrul este foarte firesc, dacă ne gândim cât de greu poate fi determinat, în genere, rolul factorului etnolingvistic în procesul complex de formare a limbilor și popoarelor.

Teoria *substratului* constituie o parte integrantă a teoriei generale de dezvoltare a limbii. Această teorie, adică influența etnică și lingvistică a elementului autohton, a fost adeseori invocată în rândul cauzelor care asigură transformările produse în sistemul limbilor romanice comparativ cu latina [1, p. 399-407]; [3, p. 85].

După părerea lui A. Alonso, conceptele de *substrat* și *superstrat* au în ele ceva convențional, chiar arbitrar, ele țin de *clasificare*. Dar a face istorie nu înseamnă a *clasifica* [4, p. 262]. Ambele concepte constituie un *mijloc*, nu un *scop* al interpretării istorico-lingvistice. În afară de aceasta, Amado Alonso precizează că termenii *substrat*, *superstrat* și *adstrat*, aleși pentru a completa sistemul, aparțin, prin elementele lor imaginative, concepției naturaliste despre limbaj. *Substratul*, în special cel *fonetic* nu acționează în limba nouă ca un substrat propriu-zis, ci ca un strat stabil, căruia i se suprapune altul superior. Acceptând această realitate, vom recunoaște că terminologia folosită este improprie. Dacă limba cuceritorilor și limba cuceriiților ne sunt cunoscute, substratul lexical, când există, poate fi identificat, după A. Alonso, fără dificultate [4, p. 262]. Credem că observația nu are valoare universală. Cu câteva excepții, adaugă lingvistul spaniol, în materie de *sintaxă* și *morfologie*, elementele de substrat sunt foarte puțin numeroase: de cele mai multe ori fenomenul este propriu etapelor de *bilingvism activ*, pentru ca ulterior să dispară. În schimb, fonetica oferă incomparabil mai multe exemple de influență a substratului. Conceptul de *substrat (fonetic)* are însă nevoie de o *bază fonetică* care să explice procesele corespunzătoare din evoluția limbii. Baza fonetică nu este un concept natural (biologic), ci reprezintă o deprindere de pronunțare fixată, transmisă și dezvoltată în fiecare comunitate lingvistică. Ar fi deci o *realitate culturală*, nu una *biologică* [4, p. 263]. Ideea poate fi susținută cu argumente din domeniul foneticii experimentale. Baza fonetică nu începe atunci, când organele articulatorii se află în stare de repaus, ci când ele se găsesc în acțiune. De aceea o comunitate care a schimbat limba poate chiar depăși gradul de adaptare, până la adoptarea treptată a noilor baze fonetice, menținându-se în felul acesta în tradiția limbii învingătoare pe care o asimilează. Acomodarea progresivă a unei comunități la limba nouă poate avea o limită istorică, nu însă în mod obligatoriu și una naturală. Ea este aptă nu numai de a asimila totalmente elementele date, ci și chiar de a inova aici, potrivit cu spiritul limbii noi.

Pentru a imprima un caracter științific teoriei actuale a substratului, cercetătorii sunt de părerea că ar trebui rezolvate mai mulți probleme, dintre care menționăm aici:

- 1) precizarea criteriilor de delimitare a sferei de influență a substratului;
- 2) delimitarea influenței substratului de fenomenele convergente, ce apar independent, de alte tipuri de influență a unei limbi; astfel, există în română cuvinte puse pe seama influențelor (greacă, albaneză, germanică, slavă etc.), dar, în realitate, ele provin din substratul daco-getic;

3) precizarea gradului de influență a substratului în diversele compartimente ale limbii (lexic, fonetică, derivare, morfologie, sintaxă);

4) folosirea datelor extralingvistice (îndeosebi, materialul furnizat de istorie, arheologie, antropologie și etnografie);

5) verificarea ipotezei lui A. Meillet și a lui V. Brøndal, după care influența substratului se poate produce nu imediat, ci și la un interval mai mare de timp (enunțăm doar faptul că Meillet pornea de la ideea că unele trăsături specifice, proprii limbii autohtone, se pot păstra mai multă vreme ca tendințe de dezvoltare).

În cazul contactelor de acest gen, etapa inițială a bilingvismului se caracterizează prin asimilarea cu precădere a lexicului și sintagmelor. Procesul de interacțiune are loc în condițiile dominației unei limbi asupra alteia. Baza de articulație și structura morfologică a limbii învinse până la urmă își mențin, de regulă, individualitatea pe o întindere mai mare de timp. În schimb, la tipul sintactic se poate renunța mai ușor.

În orice caz, problema substratului limbii române trebuie examinată din perspectiva mai largă a lingvisticii generale, indo-europene. În toate aceste împrejurări, suntem obligați să discernem, după criterii mai obiective, care fapte anume se explică prin factorul etnologic sau prin tendințe romanice, comune ori numai românești, și care pot fi puse pe seama interacțiunii, a influențelor sau a evoluției paralele ori spontane, indiferent dacă e vorba de vocabular, de fonetică sau de gramatică.

Treptat, cunoștințele noastre în acest domeniu s-au îmbogățit, iar metodele de investigație au devenit mai sigure în cadrul cercetărilor cu orientare complexă. Dar, cum s-a văzut și din lucrările mai multor congrese internaționale de lingvistică și filologie romană (București – 1968, Québec – 1971, Néapole – 1974; Rio de Janeiro – 1977), cu toate succesele obținute, studierea elementului autohton în limba română, ca și în celelalte idiomuri romanice, continuă să rămână una dintre problemele fundamentale ale istoriei acestor limbi și popoare.

Fără a neglija alți factori de evoluție lingvistică, teoria substratului explică, după părerea noastră, multe dintre schimbările produse în limbile romanice, în urma contactului dintre latina populară și limbile populațiilor din diversele provincii ale fostului Imperiu Roman.

Una dintre problemele cele mai importante o constituie, fără îndoială, *analiza criteriilor* care ne ajută să identificăm elementele de substrat, indiferent de limba în care apar.

În tratarea tuturor aspectelor implicate în problema de ansamblu a substratului etnolingvistic prelatin din limba română, trebuie folosită pe larg metoda comparativ-istorică de studiere a limbilor indo-europene, a limbilor romanice, istoria limbii române, istoria limbii albaneze și materialul limbilor vecine, cu care româna a venit în contact.

Majoritatea cercetătorilor sunt de părerea că, în prezent, există probe mai concludente și metode mai sigure care permit să se admită existența unei influențe destul de puternice din partea substratului, adică a graiului vorbit de populația autohtonă în întreaga Dacie fără întreruperi (din epoca ce a urmat scindării limbii indo-europene comune) până la dizolvarea lui în limba latină, nu numai în fonetică și vocabular, în toponimie, hidronimie etc., ci și în domeniul morfologiei și sintaxei limbii române. „Notele gramaticale comune (din română și albaneză – *n.n.*) se explică prin acțiunea substratului și evoluția specifică a romanității orientale” [5, p. 201].

În vederea stabilirii inventarului de cuvinte de origine dacică este absolut necesară studierea termenilor cu etimologie nesigură sau necunoscută (între 8 și 15% din totalul elementelor lexicale ale limbii române).

E nevoie de multă prudență în explicarea diverselor procese de limbă prin influența exercitată de substrat: la astfel de cauze vom recurge în cazul în care evoluția lingvistică admite asemenea interpretări. Cu influența *substratului*, ca și a *adstratului*, nu trebuie operat în mod mecanic, pentru aceasta fiind necesare noi și îndelungate investigații.

Studierea etimologică a „resturilor” de limbă daco-getică permite stabilirea principalelor legi fonetice caracteristice acestui idiom indo-european, îndeaproape înrudit cu traca, dar deosebit de ea în multe privințe. La aceeași concluzie se ajunge și în urma cercetării întregului material onomastic transmis *direct* de la populația autohtonă.

Așadar, cercetarea fondului prelatin din limba română, indiferent dacă este vorba de fonetică, vocabular, gramatică ori formarea cuvintelor, constituie încă una dintre chestiunile cele mai controversate ale lingvisticii. Studiilor anterioare li s-au adăugat, în ultimii ani, mereu altele noi, fără însă ca problema să fi fost elucidată în mod satisfăcător. Contribuțiile cele mai însemnate, dar și cele mai discutabile, referitoare la resturile de limbă dacică din vorbirea românilor, inclusiv unele efecte declanșate de factorul etnologic în sistemul graiului nostru cotidian, aparțin lui Hasdeu care este una dintre personalitățile de vază a sec. al XIX-lea, cu operele sale lingvistice fundamentale *Cuvente den bătrâni* și *Etymologicum Magnum Romaniae*.

Una dintre problemele de mare importanță care a constituit o preocupare permanentă a lui Hasdeu o reprezintă problema modului în care elementul autohton participă la formarea limbii și poporului român. Deși nu a avut precursori, Hasdeu a adus aici probe incontestabile, extrem de însemnate, cele mai multe păstrându-și funcționalitatea până astăzi. Marele savant a studiat, mai întâi, latura teoretică, iar apoi și pe cea pragmatică a acestei controversate probleme. El pornește de la ideea că orice limbă, inclusiv cea română, este alcătuită din *strat* și *substrat*. Teoria substratului este legată în mod direct de concepția lui Hasdeu, de efectele *bilingvismului* între două popoare diferite (așa-zisul „amestec primar”), care se deosebesc destul de mult de împrumuturile ce se produc în mod curent în urma relațiilor de tot felul, stabilite între popoare („amestec secundar”), cum îl numește B. P. Hasdeu). În această ordine de idei, „amestecul secundar” generează doar împrumuturi izolate de la o limbă la alta, fenomen frecvent întâlnit în mai multe perioade ale dezvoltării unei limbi, nefiind totuși obligatoriu. În altă ordine de idei, în cazul „amestecului primar” (adică a acțiunii substratului etnolingvistic), se împrumută și forma internă a limbii străine. Hasdeu a demonstrat că numai amestecul primar are importanță genealogică. Proporția amestecului depinde de gradul de înrudire a celor două limbi, precum și de gradul de cultură și puterea tradiției, manifestate în fiecare dintre ele.

Este evident faptul că studierea elementului autohton din limba română nu este posibilă fără comparația cu alte limbi indo-europene. Tradițiile cercetării limbii române prin raportare la limba de origine, latina, erau vechi la noi, în schimb, gramatica comparată a limbilor indo-europene era un fenomen nou la români. Hasdeu a avut marele merit de a sesiza faptul că istoria limbii noastre nu poate fi studiată cu succes decât plasând-o într-un cadru mai larg indo-european.

Pe de altă parte, limba noastră prezintă o importanță deosebită pentru gramatica comparată a limbilor indo-europene. De exemplu, prin comparația românei cu albaneza sau cu alte limbi indo-europene, pot fi reconstruite elemente din limba dispărută a tracilor, dându-se astfel posibilitatea largirii sferei comparației pe plan indo-european. Paralel, Hasdeu arată că reconstrucția trebuie să fie nu numai fonetică, cum susțineau aproape toți lingviștii timpului său, ci și lexicală și semantică. În legătură cu problema valorii reconstrucției stărilor de limbă arhaice savantul român a propus o concepție necunoscută până atunci. El demonstrează prin exemple concludente că reconstrucția nu este nici ipotetică, dar nici exactă, ci aproximativă, apropiindu-se, ca orice cunoștință umană, cu atât mai mult de adevăr, cu cât ia în considerare un număr mai mare de fenomene. Reconstituind fapte din limba populației autohtone din Dacia, B. P. Hasdeu a arătat că elementul prelatin din română este asemănător, dar și deosebit de cel *trac propriu-zis* de la sudul Dunării. Într-adevăr, există numeroase argumente din domeniul foneticii, toponimiei etc. care susțin această ipoteză. Deosebirile mari, ce pot fi observate între *daco-getică* (*daco-moesiană*) și *tracă*, justifică afirmația că ele erau *limbi diferite*, înrudite însă la nivel indo-european (în sensul că toate provin dintr-o sursă comună).

Cercetările întreprinse de B. P. Hasdeu asupra vocabularului limbii române au descoperit numeroase cuvinte a căror origine autohtonă este ori pare a fi neîndoielnică. E de remarcat faptul că cea mai mare parte a criteriilor stabilite de Hasdeu rămân valabile până astăzi. Originea dacică a elementelor lexicale din limba română era considerată sigură atunci când:

- 1) cuvântul în cauză nu era moștenit din latină;
- 2) nu era împrumutat din limbile popoarelor vecine sau din ale celor care au trecut succesiv prin țara noastră în Evul Mediu;
- 3) comparația cuvântului român cu cel albanez scotea în prim-plan afinitatea lor incontestabilă.

După B. P. Hasdeu, următoarele cuvinte ar fi fost moștenite de limba română din idiomul indo-european al dacilor: *abeș, abur, ademeni* (arh. *adămăni*), *aghiuță, aidoma, ală, alac, aldea, Andilandi, argea, avaloma, azugă, baci, băl* (și *bălan*), *balaur, bară, barză, bășău, bașardină, bască, batal, bordei, bortă, brad, brânză, broancă, bunget, burghiu, butiucă, burtuș, cioară, cioban, cioc, ciocârlie, ciomag, codru, Barba-cot, cujbă, culbec, deh, dezgauc, doină, don, dulău* (și *doloă*), *genune, ghiob, ghiuj, gâde, gâdel* (*gâdilesc*), *gordîn, hojma, iazmă, iele, jilț, lândură, mal, mălai, maldac, mămăligă, mazăre, melc, mire, mosoc, moș, năsărâmbă, ortoman, rață, ravac, râmă, rânză, sâmcea, stăpân, stejar, stână, șiră* (*șiroadă, șirimpui*), *șopârlă, traistă, tulei, țundră, țurcă, urdă, vatră, zimbru, zirnă* etc.¹ La aceste elemente lexicale se mai adaugă unele nume de locuri și de oameni (de ex., *Abrud, Argeș, Basarab, Mehădia, Sarmisegetuza*) și câțiva termeni pentru care Hasdeu a presupus fie o contaminare între un cuvânt moștenit din substrat și unul latinesc (de pildă, *urzică*), fie – numai modificări semantice produse sub influența factorului etnologic (de ex., *bărbat, omușor*).

Cercetătorii de mai târziu, susțin, la rândul lor, că următoarele cuvinte: *abeș* „într-adevăr; zău!”, *abur, adămană* „dar, mită”, *argea, baci, balaur, barză, bască* „lâna

¹ În numeroasele sale cercetări lingvistice consacrate substratului limbii române, Hasdeu a relevat, de pildă, caracterul aproape exclusiv autohton și latin al păstoritului.

tunsă de pe o oaie”, *bordei, bortă, brad, brânză, bunget, cioară, cioc, codru, doină, dulău, ghiuj, hojma, jelț (jilț, jâlț)* „pârâu”, *mal, mazăre, măldac* „mănunchi de fân”, *melc, mire, rață, rânză, stăpân, stejar, stână, șiroadă* „cadă”, *șopârlă, urdă, vatră, zimbru, zârnă* și altele, pentru care există un corespondent în limba traco-daco-geților, în alte limbi preromane din sud-estul Europei, în albaneză, armeană, balto-slavă, indo-iraniană, celtică etc., sunt de certă origine autohtonă. Prezența contribuțiilor lui B. P. Hasdeu în acest domeniu este extrem de valoroasă. După unii specialiști, lingvistica noastră n-a făcut de la Hasdeu încoace prea mari progrese în această direcție, dar problema influenței substratului dacic în limba și în istoria noastră, pusă în discuție de eruditul Hasdeu, nu poate fi contestată de nimeni.

Nu toate rezultatele cercetărilor lui Hasdeu asupra elementului autohton sunt acceptate astăzi, dar nici unul dintre savanții care l-au urmat nu au avut vreo contribuție mai mare decât cea pe care a avut-o el în acest domeniu.

Ca metodă de lucru, Hasdeu folosea comparația cu albaneza (asupra căreia era bine informat), nu ca să explice un împrumut reciproc, ci ca să reconstruiască prototipurile în traco-dacă. Absența unor corespondențe albaneze nu-l convingeau să admită unele cuvinte ca provenind din substrat. Raportările la armeană, la limbile celtice, iraniene, baltice, slave etc. sunt foarte frecvente în studiile lui Hasdeu atunci când vine vorba de surprinderea elementelor autohtone din română.

Într-adevăr, confruntând repertoriul elementelor lexicale din tezaurul nostru cotidian (minus numele proprii de locuri și de oameni, care au un statut ceva mai special), puse de Hasdeu pe seama substratului, cu listele cuprinse în cercetări mai noi sau chiar recente constatăm că, adeseori, prezumțiile, ca și demonstrațiile lui, se dovedesc a fi fost juste. Astfel, mulți dintre termenii considerați de B. P. Hasdeu a fi de origine autohtonă se regăsesc în cercetări apărute în zilele noastre.

În concluzie, trebuie să subliniem faptul că, în totalitatea lor, elementele din substrat au participat la crearea unei fizionomii aparte a limbii române în raport cu celelalte limbi romanice. Datorită caracteristicilor lor semantice, ariei de circulație, capacității de derivare, frecvenței, aceste elemente se identifică cu lexicul moștenit din latină.

REFERINȚE BIBLIOGRAFICE

1. Alexandru Graur, *Studii de lingvistică generală*, București: Editura Academiei, 1955.
2. Iorgu Iordan, *Lingvistica romanică. Evoluție. Curente. Metode*, București: Editura Academiei R.P.R., 1962.
3. Alexandru Rosetti, *Istoria limbii române literare. I. De la origini până la începutul secolului al XVII-lea*, București: Editura Științifică și Enciclopedică, 1968.
4. Amado Alonso, *Estudios lingüísticos. Temas españoles*, Madrid: Editorial Gredos, S. A., 1967.
5. Ion Iosif Russu, *Limba traco-dacilor*, București: Editura Științifică, 1967.
6. Bogdan Petriceicu Hasdeu, *Pierit-au dacii?* Ediție îngrijită de Grigore Brâncuș. București: Dacica, 2009.
7. Anton Vraciu, *Limba daco-geților*, Timișoara: Facla, 1980.